

Seguono un indice delle illustrazioni, un indice delle abbreviazioni, delle edizioni e delle traduzioni degli autori utilizzate nel volume, una bibliografia, un indice delle fonti e un indice dei nomi e delle cose notevoli, a degno completamento di un testo fondamentale per chi si accosti all'epistolario paoliniano, pregevole per contenuti e illustrazione dei particolari, notevole anche per l'apporto prosopografico.

Andrea Pellizzari
Via Bellingeri, 14
I-15040 Grava (AL)

STOJAN DIMITRIJEVIĆ, TIHOMILA TEŽAK-GREGL, NIVES MAJNARIĆ-PANDZIĆ, *Prapovijest*, Zagreb, 1998, Naklada „Naprijed“ d.d. Zagreb

Оваа книга представува прв обид на синтетичко претставување на праисториската уметност на територија на Хрватска. Авторите ни даваат речиси целосна слика за досегашните сознанија од праисториската уметност во Хрватска, поткрепувајќи ја со досега откриените наоди. Притоа, се задржуваат на материјалната култура со истакната ликовна вредност. Текстот е пишуван како за археолошката научна јавност, така и за широка читателска публика.

Во праисторијата, уметноста се заснова на естетиката која денес, поинаку е дефинирана од онаа во минатото. Тоа се согледува во култот, носењето на накит, керамичките садови или металот, како и скапоцените примероци на оружје и орадија. Авторите ни ја претставуваат културната поделба на територијата на Хрватска, во различни културни средини. Разликите во културните импулси се повеќе од очигледни во материјалната култура. Така, северна Хрватска ја вклопуваат со културата на Панонската низина и југоисточниот алпски простор; источниот дел со Славонија, Срем и Берањ; простор во кој се огледуваат влијанијата од југоисточна Европа, како и малоазискиот простор. Влијанијата во материјалната култура доаѓаат од северозападен Балкан, но и од Медитеранот. Покрај овие културни влијанија, сепак хрватското подрачје ќе си ја сочува сопствената автохтона нишка во културниот развој на Европа.

Со цел што попрецизно да се прикажат културните и естетските вредности на предметите кои се прикажани во оваа книга, авторите археолошкиот материјал го делат во различни временски периоди.

Во првото поглавје авторот Стојан Димитријевиќ, ни дава целосна слика за времето на палеолитот во европски рамки. На територијата на Хрватска не се пронајдени сродни облици на оружја со оние од долна Австрија, и Моравското подрачје, ниту пак фигурини, и траги од монументалното пештерско сликарство, познати од наоѓалиштата од западна Европа. Наодите откриени во Шандаја I, пештера во Истра, се најстарите палеолотски наоди пронајдени на територијата на Хрватска. Тоа се првите примитивни оружја т.е. „шлуначно оружје“ или попознато како „pebble tools“. Направени се

од речни остатоци од шљунак, со двојно сечиво. Овој манир на дво-страна обработка на орадијата во литературата се нарекува „Core-tool или култура на јадро“ (во раниот палеолит). Во Европа се формирала уште една културна група „klastonian“ по името на локалитетот Clacton-on-sea. Тоа се орадија окресани од различни правци. Периодот на културни комплекси на развој на рачни клинови се нарекува Acheulean култура. Типичен локалитет кој припаѓа на оваа културна група е Пониква, близу Иванец. На ова отворено наоѓалиште се пронајдени неколку камени клинови.

Средниот палеолит - Mousterien Културата претставува почеток на еднакво вклучување на територијата на Хрватска во важните збиднувања на европската праисторија. Најзначајниот локалитет од овој период е пешерата во Крапина, со слоеви на седименти од 8, 8m. Првиот истражувач на Крапина Драгутин Горјановиќ Крамбергер, открил pleistocene седименти во два комплекси I и II. Наодите од пониските стратуми припаѓаат на Clactonian културата и Levalloisian техниката. Карактеристично е тоа што нема типични Mousterien остатоци. Друг локалитет од овој период е пешерата во Виндија, Ветерница близу Загреб. Големата пештера најверојатно претставува регионална варијанта на Mousterien културата. Mousterien остатоците на Јадранското крајбрежје не се толку бројни, како оние во континентална северозападна Хрватска.

Доцниот палеолит претставува период во кој нема наоѓалишта од типот на Крапина или Ветерница. Остатоците се јавуваат расфрлано, периодично. Има две важни наоѓалишта на северозападна Хрватска: Голема Пештера (претходно спомената) и Виндија. Пронајдени се заби од животни во Големата пештера, амулет и предмети познати како Gravettian скулптури. Подоцнежните хоризонти на Виндија содржат мошне типични форми на Gravettian културата. Јадранското крајбрежје е претставено со пештерата Шандаљ, близу Пула со наоди од Gravettian културата, наодите од Ромуалдова пештера на Истра, Лопар од островот Раб и Вела Јама од остовот Лошињ.

Во второто поглавје Тихомила Тержак-Грегл ни дава целосна слика за младото камено време т.е. неолитот (околу 6000-3500 г. пр.н.е), претставувајќи ги сите културни групи со своите карактеристики и особености, како и преодот во металната епоха означен како енеолит. Почетоците на истражувањата на неолитот во Хрватска се започнати во 1897г. кога Вјекослав Целестин ги започнал ископувањата на повеќеслојната населба, на локалитетот Херманово лозје во Осиек. Од особена важност се истражувањата на R.R Schmidt, во Вучидол 1938, Бапска 1939 и 1940, Саршава 1942 и 1943. По Втората светска војна истражувањата продолжуваат низ цела Хрватска.

Неолитот во континентална Хрватска се базира на Старчево културата. Се протега во северна Хрватска. Најпознати наоѓалишта се Сарваш близу Осиек, Вучедол близу Вуковар, Винковци, Играч и Задубравје близу Славонски Брод, Пепелана близу Вировица и Ждралови и Стара Рача близу Бјеловар. Археолошкиот материјал се состои од керамопродукција и керамопластика. Декорацијата на керамиката е изведена со барботин изведен со прсти или импресо со игла, со геометриски мотиви. Керамопластиката се состои од антропоморфни женски фигури.

Паралелно со Старчевачката Култура, во голем дел од северна Хрватска, и источниот брег на Јадранското Море, се појавува Културата на Импресо керамика

Богатиот стил на сликани спирали на садовите од Старчево културата исчезнува во фаза на стилски модифицирана инспирација во нови култури, најчесто со странско потекло. Најпозната е Винчанската култура. Керамопродукцијата употребува нова технологија на печење - сива со полирана површина. Винча Културата е феномен на територијата на денешна Хрватска. Оваа култура дава можности за развој на Сопот Културата, како примарна во доцно неолитските култури.

Сопот Културата се протега во регионот на реките Дунав, Сава и Драва, од Срем на исток и Крижевци на запад. Развојот на оваа култура се базира на доцната Старчево Култура, и е под силно влијание на Винча Културата, што се согледува во материјалната продукција.

Доцната Старчево култура во најзападните региони на својата дистрибуција овозможила развој на Комплексот на Линеарна керамика. Кореново Културата го добила своето име по едно наоѓалиште под име Мало Кореново близу Бјеловар. Мешањето на елементите од Сопот со Кореново Културата довеле до формирање на регионална варијанта т.н. Брезовјани тип на Сопот Културата. Формите на керамиката покажуваат независност од Сопот Културата. Декорацијата е изведена со сликање, со црвена боја после печењето.

Источниот брег на Јадранското Море во средниот неолит е познат под името Данило култура. Населбите се лоцирани на отворени тераси, претежно во рамните региони на северна Далмација.

Доцниот неолит на источниот Јадрански брег се претставува со Хвар Културата, која ја заменува Данило Културата. Тоа е регионот на централна Далмација и островите. Влијанието од Данило културата е видно во раните развојни фази, и тоа во фино сликаната керамика со геометриска декорација или во присуството на култни садови. Керамиката е воглавно црна, декорирана со црвена, жолтеникава или црна боја. Мотивите се гирланди, бранови, спирали, меандрии, а често и паралелни линии.

Новото време-енеолит, авторот го датира околу 3500-2200г. пр.н.е. поаѓајќи од феноментот-појавата на бакарот од една страна, а од друга страна промените во општествениот живот кои се условени од појавата на металот. Воглавно материјалната култура се заснова на керамопродукцијата. Носителите на енеолитските културни групи немале потреба за обликување на антропоморфната фигурална пластика, барем не така како што имале во неолитот. Малубројната фигурална пластика претставува реминисценција на богатата винчанска идолопластика. Вучедолската култура претставува најголем процвет на уметничкиот израз. Истражувањата на енеолитот во Хрватска започнале кон крајот на минатиот век со Вучидол, а вистински замав земаат во 1938г. со R.R Schmidt на Вучедолски Градц, па 1940 на Сарваш.

Почетокот на новото време во Хрватска авторот го претставува со Ласињската Култура. Истата е позната во Босна и Херцеговина и западна Унгарија, а содржи елементи од Винча културата,

Сопот и Lengel културата. Се темели на остатоците од неолитската традиција, кои се исто така видливи во керамиката.

Во северозападна Хрватска, на територија на доцно Ласинската Културата се јавува Retz-Gajary Културата. Се состои од две регионални варијанти. Керамиката е темно печена, декорирана со специјална техника со врежување.

Доцно еолитските населби на Винча и Сопот Културите во регионот на источна Славонија, Сирмија, јужен Банат и Бачка, биле уништени со доаѓање на нова популација во енеолитот кои ја формираат новата Баденска култура. Нивната материјална култура не содржи метални предмети, и керамопластика. Во керамопродукцијата се согледуваат обиди за имитирање на металните предмети, што е видно во глачањето на керамиката и во декорацијата. Символ на Баденската култура се бокалите со високи рачки. На границите на оваа култура, традициите од локалниот доцен неолит повторно се будат, и формираат нов енеолитски феномен познат како Костолац Култура. По еден период на паралелно егзистирање, Костолац културата ја истиснува Баден културата и продолжува самостојно да егзистира. Основни културни и стилски карактеристики на Костолац културата е керамиката со добра фактура и темно сиво печење каде претендираат неолитските форми со геометриски мотиви.

Посебен и најважен културен енеолитски феномен во регионот на Хрватска, во источна Славонија и Сирмија е Вучедолската Култура. Познатиот локалитет Вучедол е лоциран на високата падина на Дунав, недалеку од Вуковар. Оваа култура се протега до Прага на север, јужно од Карпатите до Романски Банат на исток, и на североисток од Алпскиот регион на запад, до Босна на југ. Нејзите корени се базираат на остатоците на неолитот, особено Сопот културата, чија традиција е под влијание на Костолац културата. Така Вучедол културата ги прифаќа манирите на новите придобивки од истокот, т.е. развојот на металургијата. Керамопродукцијата од Вучедолската култура се карактеризира со посебна хармонија и убавина на формата и декорацијата, речиси достигнувајќи перфекција. Декоративниот стил е геометриски, базиран на едноставност и прецизна организација на површината во фризови, т.н. архитектонски стил. Пронајдени се бројни олтари, и антропоморфни фигурини. Духот и традициите на оваа култура се првите искри на појавата на феноменот на бронзеното време како Винковци и Љубљана Културата.

Третото поглавје на книгата го содржи периодот на бронзеното и железното време. За ова пишува Нивес Мајнариќ-Панџиќ, која мошне исцрпно ни ги претставува двата периоди, со сите новини, стилски карактеристики, и културни достигнувања.

Раното бронзено време во Хрватска (околу 2300-1600г.пр.н.е) се базира на Културната група Винковци која егзистирала во северна Хрватска во регионот на Панонија. Културната група во Истра во рано и средно бронзено време не е јасно дефинирана, ниту пак добила име, но се поврзува со енеолитскиот субстратум. Првиот Истрански caste-IIer се појавил во раното бронзено време, а најраната гробна архитектура се тумулите, со гробови направени од камени плочи. Централно јадранскиот регион, и регионот долж реката Це-

тина во раното бронзено време се доминантни и познати под името Цетина Културна група. Керамиката е хетерогена и во формата и во декорацијата, која е геометриска. Во текот на рано бронзено време, Славонија и Сирмија се отвориле кон Дунавскиот басен, и Ватинската култура го наметнува своето влијание врз населбите кои егзистирале, паралелно развивајќи ги металуршките активности. Типичните керамички форми ги имитираат садовите направени од бронза.

Средното бронзено време (околу 1600-1300г. пр.н.е.) ја покажува поврзаноста на Барањ и североисточна Славонија со западна Унгарија. Се појавува карактеристичната Дунавска инкрустирана керамика. Мотивите не се исклучиво геометриски, туку се појавуваат и стилизирани флорални листови. Паралелно со оваа керамика се појавуваат и антропоморфни фигурини. Најпознатиот наод од овој тип е големиот идол од Даљ (23cm. висок). Во финалната фаза на средното бронзено време егзистирала населба близу Врховина чијашто некропола била откриена во пештерата Бездањак. Во некрополата се откриени гробови со богати гробни прилози. Карактеричната керамика покажува поврзаност со јужна Панонија, но се видливи и траги од локални елементи во формата и декорацијата. Употребата на пештерата како некропола траела од 14-12 век пр.н.е. Најпознат локалитет е Градина на островот Големи Бриони и Монкодоња близу Ровињ.

Доцно бронзенодопското општество (околу 1300-750г. пр.н.е.) генерално земено достигнало големи технолошки достигнувања, и поставило маркантни културни врски.

Најубавите наоди се бронзените ситубли кои доаѓаат од *Pisugi* во Истра. Ситублиите од *Hajduböszörmény* тип од 10-9 век пр.н.е. најверојатно дошле во Истра, како резултат на културниот бран од Панонија. Религиозниот дух на најкарактеристичната културна група во доцното бронзено време, раната Култура на полиња со урни често се изразува преку амулет, направени од рогови. Во нив се согледуваат елементи од Медитеранот. Фибула од *Peschiera* тип, се појавува кон крајот на 2от милениум во декоративниот „*Possamenterie*“ стил. Честопати кај фибулите од овој тип се согледува апотропејско значење. Делото од *Bingula* Дивош содржи делови од накит кои се носеле на градите, со соларни и лунарни симболи. Во керамичката продукција доминира тенденцијата да се имитираат бронзените садови. Во 12 и 11 век пр.н.е. во северна Хрватска водечка е културната група на територијата на Загреб, поврзана со централно Европската *Baierndorf-Velaticae* Културна група.

На почетокот на железното време се појавуваат стилизирани човечки предмети, иако се ретки. Влијанието од панонскиот регион во Културата на полиња со урни може да се забележи од 12 век пр.н.е. во Лика, најзначајниот реон на преминот во северен Јадран. Под влијание на Културата на полиња со урни, започнува да се формира Либурнската Култура кон крајот на 2от милениум. Од пронајдениот археолошки материјал најкарактеристични се големите лачни фибули со две задебелувања на лакот, декорирани со врежани геометриски мотиви. Како и да е контактот со Јадранската и Италијанската сфера, предизвикала вистинска експресија на Истранската култура во 9 век пр.н.е.

Во раното железно време (околу 750-300г.пр.н.е.) Панонско-Карпатскиот регион станува отворен за влијанија од исток. Новите културни и декоративни елементи се забележуваат во 8 и 7 век пр.н.е., кога во исто време Северна Панонија направила контакти со Балканот и југоисточниот Алпски регион. Преминот од бронзеното во железното време се гледа во Далј културната група во источна Славонија. Во исто време во Вуковар се појавува и Vasarabi стилот во керамиката, репрезент на новиот и атрактивен декоративен систем. Ова е богат, инвентивен и слободен стил за комбинирање на геометриски мотиви, спирали, мотив со „S“ форма, и малтешки крст. Vasarabi керамиката се произведува низ цел 7 и во почетокот на 6 век.пр.н.е. Новините од Медитеранот се видливи во претставите на коњи, кучиња и елени, изведени во бронза, а понекогаш и во глина. Овие мали фигурици се користеле како апликации на накитот кој се носел на градите, фибулите и бронзените садови, а постојат и фигурици кои се носат како амулети. Зооморфните фигурици се аплицираат на керамични садови, најчесто на аскос формата. Најверојатно биле правени во работилниците во Martijanes-Captol Културата. Оваа културна група се формирала во 8 век пр.н.е., продолжила во 7, и траела се до почетокот на 6 век пр.н.е. Најчесто наодите претставуваат гробна содржина, откриена во тумули. Типична фина керамика се урните од Мартијанец. Мотивите кои се среќаваат во 7 век пр.н.е. се спирали и меандри. Халштатскиот геометриски стил содржи геометриска декорација, одлично приспособена на формата на садот. Источниот Халштат укажува на сигурни контакти со грчкиот и италскиот стил. Зооморфните фигурици датирани во 7 и 6 век пр.н.е.се стилизирани и шематизирани.

Релациите со Италискиот свет се видливи преку керамичките триподи и еден аскос пронајдени во гроб 1, Тумул XII, од Капитол. Триподот од Капитол датирани во втората половина на 7 век пр.н.е. е направен по пример на бронзениот трипод од Кандија, Ново Место, и е доказ за релациите и врските со југоисточниот Алпски регион и врските со северна Италија. Нема знаци на живот во населбите на Martijanes-Captol културната група по 550 г.пр.н.е. Во јужна Панонија накитот е импортиран од Балканот.

На Истра е формирана т.н Хистранска група, во 9 век пр.н.е., која е јасно препознатлива во формите и декорацијата на керамиката. Мотивите се меандри со несиметрични форми, стилистички споени. Техниката на прочистување на глината и изработката се поврзува со протогеометрискиот и рано геометрискиот стил на грчката керамика. Хистранската втора фаза се формира во 9 и трае до 8 век пр.н.е., кога е силно влијанието од Италија, особено од Veneto и Apulia. Железното време во Истра се дели на 6 фази. Етрурската продукција е исто така важна за Истра во 8 век пр.н.е., кога се среќаваат следните центри: Nesactium, Pula, Picugi и Veram. По формирање на трговските центри во 6 век пр.н.е., пристигнува атичката црвено фигурална керамика, за што сведочат бројни примери на импорти. Камената скулптура откриена во некрополата Nesactium иста може да се подели во две основни групи: скулптури декорирани со геометриски линеарни мотиви, а другата група полни и слободно стоечки фигури со архајски стилски карактеристики. За појавата на импорти зборува и пронајдената глава на Јанус, датирани во доцен 6

или 5 век пр.н.е., најверојатно импорт од Етрурија. Друго инспиративно дело е оштетената глава на коњ, грижливо профилирана, со шематски анатомски детали. Хистранската уметност на раното железно време се смета за синтеза на Грчко-Етрурско-Хистранскиот архајски период, со најавување на класичниот стил.

Јаподска група на раното железно време (9-4век пр.н.е) се заснова на техниките на Културата на полиња со урни, врз што ги прилагодиле на сопствените умеења. Археолошкиот материјал се состои од метални предмети: фибули, накит и садови; фигурини, каде значајно заемаат женските фигурини, а зооморфните фигурини се претставени стилизирани. Кај Јаподите е карактеристично бројното присуство на килибар кој се смета за импорт. Бројниот материјал зборува и за присуство на локални работилници за изработка на килибар. Во Компоље се среќаваат фигурини облечени во хитон. Оваа појава на преодот од 6 во 5 век пр.н.е. има аналогии со италскиот свет, т.е. регионот на реката По. Вкусот на Јаподите бил конзервативен, но од контактите со другите поразвиени региони, позајмиле нови елементи, но често модифицирани и адаптирани за да ја задоволат нивната естетска концепција.

Либурнската група на раното железно време(9-4век пр.н.е)се протега во регионите на реките Раша и Крка, вклучувајќи ги островите. Таа е доминантна култура на Јадранскиот брег во првите векови на последниот милениум пр.н.е., позната како Либурска „таласократија“. Праисторискиот развој се одвива во 5 фази. Регистрирани се околу 600 наоѓалишта во Либурнскиот регион. Тогаш се појавуваат и импортите на керамика од Апулија и садовите од Veneti регионот. Накитот датиран од 8-6век пр.н.е. има посебно магично-апотропејско значење. Тоа се симболи превземени од Културата на полиња со урни, но со рано железнодопски мотиви. Необичните и уникатни женски фигурини се исто така значајни антропоморфни примери. Типичниот либурнски стил во накитот од 8 и 7век пр.н.е. се претставува со фибулата од Осор тип. Во либурнските населби се среќава импортирана грчка керамика од 7 век пр. н.е. : коринтска, и атичка сликана керамика. Оваа култура исчезнува во 4век пр.н.е. кога хеленистичката цивилизација се шири на Јадранскиот брег.

Далматинска група на раното железно време(9-4век пр.н.е)се развива на источниот јадрански брег, помеѓу реките Крка и Неретва, и се шири во Босна и Херцеговина. Неколку културни групи од доцнобронзеното време учествувале во нејзино создавање. Се издвојуваат 5 фази. Генерално земено овој регион резултира со најатрактивни примери на западно-балкански геометриски стил на декорација. Познати се повеќе од 400 регистрирани наоѓалишта. Гробната архитектура содржи две форми: рамни некрополи и тумули. Овој регион е хелинизирани во 4 век пр.н.е.

Келтската La Tène Култура на доцното железно време се протега во северна Хрватска (4 век пр.н.е. до Раманизацијата во 1век н.е.) и Сирмија. Така на преминот во 3 век пр.н.е. автохтоната култура на овие територии подпаднала под влијание на La Tène Култура. За тоа зборува некрополата во Осиек на локалитетот Циглана, каде се пронајдени 29 гробови на војници, и сите содржеле мечеви од ран La Tène, декорирани со мотив на стилизирани грифони. Во средниот La Tène (3-2век пр.н.е.) мечевите се декорирани со стилизирана фло-

рална композиција, која го рефлектира духот на келтската уметност. Фибулите и блегзиите се највообичаен тип на накит. Накитот е декориран со псевдо-филигран и псевдо-гранулација. Накитот со вистински филигран и гранулација се јавува во средниот La Tène период. Се среќаваат и висулци со стилизирани антропоморфни претстави. Вообичаени керамични форми за средниот La Tène се кантаросите. Од северна Хрватска келтите се селат на исток во Скордија и западно на Таурите. La Tène Култура се протега на територијата на автохтоната култура на Јаподите и Либурните. За тоа зборуваат 357 монети од последните три века пр.н.е. кои припаѓаат на средниот и доцниот La Tène период.

Медитеранската цивилизација во периодот помеѓу 3-1 век пр.н.е. преку грчките и јадранските колонии се среќава на територија на Либурнската и Далматинската група. Хеленистичките форми и мотиви се адаптирани на локалниот вкус и техничките можности. Накитот пронајден во Јагодина, укажува на локална Либурнска работилница со провинциски и рустичен вкус. Од особена важност е големиот сребрен свонец со релјеф на Медуза, пронајден во либурнскиот центар Асерија. Во сите либурнски центри, Радовин, Надин, Брибир, Велика Мрдаковица и соодветните некрополи е пронајдено големо количество хеленистичка релјефна керамика. Праисториската епоха во овие региони создала услови за продор на елементи од класичниот период, овозможувајќи создавање на новата провинциска Римска култура и уметност.

Александра Пајазовска
Национална установа
Музеј на Македонија – Скопје

Znakovi i riječi. Zbornik projekta Protohistorija i antika hrvatskog povijesnog prostora. „Hrvatska sveučilišna naklada“, Zagreb 2002.

U zborniku *Znakovi i riječi* su objedinjene i objavljene rasprave, studije i članci iz pera suradnika na znanstveno–istraživačkom projektu Ministarstva znanosti i tehnologije RH pod naslovom *Protohistorija i antika hrvatskog povijesnog prostora*. Ovaj se projekt bavi istraživanjima razvoja društvenih struktura i veza hrvatskog povijesnog prostora sa susjednim prostorima. Osim toga analizira gospodarski i duhovni život kao umjetničku baštinu tijekom razdoblja protohistorije i antike te ranog srednjeg vijeka. Projekt vodi prof. dr. Petar Selem, voditelj katedre za Staru povijest na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

U zborniku su tiskani radovi nastali na temelju najnovijih istraživanja na kojima su radili njegovi suradnici u sklopu projekta.

Urednica izdavanja prof. dr. Marina Miličević Bradač kronološki je točno i tematski precizno koncipirala Zbornik koji broji 197 stranica teksta i više desetaka fotografskih priloga i crteža. Valja napomenuti da su neki radovi pisani na hrvatskom (u tom su slučaju, što spada u standarde, dati sažeci na drugim jezicima), a neki na engleskom jeziku što sve skupa knjigu čini dostupnijom i zainteresiranim stručnjacima izvan Hrvatske.